

Ostravská univerzita v Ostravě
Fakulta sociálních studií

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS
Fakulta sociálních studií

**Institucionální sborník Fakulty sociálních studií
Ostravské univerzity v Ostravě**

Kolektiv autorů

Ostrava 2014

**Ostravská univerzita v Ostravě
Fakulta sociálních studií**

**INSTITUCIONÁLNÍ SBORNÍK
FAKULTY SOCIÁLNÍCH STUDIÍ
OSTRAVSKÉ UNIVERZITY V OSTRAVĚ**

Kolektiv autorů

Ostrava 2014

Obsah

Předmluva	4
Social Exclusion and Spatial Segregation as a Problem of Social Policy and as a Topic for Social Professions (<i>Detlef Baum</i>)	5
Sociální stát ve věku přístupu (<i>Jan Keller</i>)	16
Jak se učí výzkum výzkumem? (Aneb proč integrovaný výzkumný přístup nemůže být výzkumným přístupem smíšeným) (<i>Ivana Loučková</i>)	30
Sociální práce očima klientů (<i>Eva Nedomová, Iva Tichá</i>)	46
Governance sociální exkluze: případová studie Ostrava (<i>Iva Tichá</i>)	60

Název: Institucionální sborník Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě

Kolektiv autorů: Detlef Baum, Jan Keller, Ivana Loučková, Eva Nedomová, Iva Tichá

Recenzenti: Jelena Petrucijová, František Znebejánek, Pavel Navrátil

© Detlef Baum, Jan Keller, Ivana Loučková, Eva Nedomová, Iva Tichá, 2014

© Ostravská univerzita v Ostravě, 2014

ISBN 978-80-7464-539-6

Sociální stát ve věku přístupu

prof. PhDr. Jan Keller, CSc.

Abstract: *The article analyzes the concept of society of access by the American scientist Jeremy Rifkin. The author shows that for each of the three main layers of social stratification, society of access means something different.*

Only the upper layers benefit from it clearly, being able to maximize profit through organizational changes in companies. At the same time, it treats them to a high degree of safety in the form of guarded communities. It allows the owners of media to control the experiential world of the whole society, while service providers can charge for non-work aspects of life of middle classes.

The position of middle classes is in the era of access highly ambivalent. They become the main subject of mass development of services. This saves them time and labour, yet the price which they pay for it is high. It is represented by commercialization and commoditization of all relationships which they enter into.

The main problem of the lower layers in the era of access consists in the fact that they are excluded from access. Their connection to the network would not serve as profit for the upper layers because they cannot be imposed charges on through a network of paid services as in the case of middle classes. They are unable to pay for commercialization of their daily lives. Even in the age of access, their social exclusion will not be changed anyhow.

On this theoretical basis, the author in the second part of the article contends with a number of stereotypes regarding the nature of the social state which are commonly handed down.

Abstrakt: *Stat analyzuje koncept společnosti přístupu amerického badatele Jeremy Rifkina. Autor ukazuje, že pro každé ze tří hlavních pater sociální stratifikace znamená společnost přístupu něco jiného.*

Pouze horní vrstvy z ní jednoznačně profitují, umožňuje jim pomocí organizačních změn firm maximalizovat profit. Zároveň jim dopřává vysokou míru bezpečí v podobě strážených komunit. Vlastníkům médií umožňuje kontrolovat zkušenostní svět celé společnosti, poskytovatelům služeb zase zpoplatňovat mimořádné aspekty života středních vrstev.

¹ Text vznikl v rámci realizace projektu Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií, číslo projektu: CZ.1.07/2.3.00/20.008/0, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky

Postavení středních vrstev je v éře přístupu silně ambivalentní. Stávají se hlavním objektem masového rozvoje služeb. To jim šetří čas a práci, cena, kterou za to platí je ovšem vysoká. Je jí komercionalizace a komodifikace všech vztahů, do nichž vstupují.

Hlavní problém dolních vrstev v éře přístupu spočívá v tom, že jsou z přístupu vyloučeny. Jejich připojení k síti by nesloužilo profitu horních vrstev, neboť není možné je skrze síť placených služeb zpoplatňovat jako vrstvy střední. Nejsou schopny zaplatit si komercionalizaci svého každodenního života. Na jejich sociální exkluzi se ani ve věku přístupu nic nezmění.

Na tomto teoretickém základu autor ve druhé části stati polemizuje s řadou stereotypů, týkajících se povahy sociálního státu, které jsou běžně tradovány.

Key words: social state, social stratification, access.

Klíčová slova: sociální stát, sociální stratifikace, přístup.

Úvod

Debata o významu sociálního státu pro společnost patří bezesporu k ústředním bodům polemiky vedené mezi pravíci a levíci. Debata o významu sociálního státu je o to více zarážející, že žijeme - slovy Jeremy Rifkina - ve věku přístupu, kdy údajně ustupuje význam hmotného bohatství a úměrně tomu narůstá přístup ke službám, které lidé nezatežují starostmi o majetek, nýbrž usnadňují jim život. Je zřejmé, že právě sociální stát by měl patřit k institucím, které důstojný život nejen usnadňují, ale patří k jeho základním předpokladům. Ve skutečnosti se sociální stát právě uprostřed údajného věku přístupu propadá do hluboké krize. Pokusme se zamyslet nad tím, proč tomu tak je.

Probereme nejprve základní tvrzení Jeremy Rifkina, abychom zjistili, jaké místo podle tohoto autora sociálnímu státu ve věku přístupu náleží. Poté si ve stručnosti povýšimeme hlavní argumenty kritiku sociálního státu, jimiž zdůvodňují jeho rostoucí finanční problémy. Nakonec se pokusíme doložit, že sociální stát se stává neprávem institucí obviňovanou z toho, že si žijeme údajně až příliš nad poměry.

1. Stratifikace společnosti přístupu

Vlivný americký analytik Jeremy Rifkin je kromě řady jiných studií autorem knihy pojednávající o údajně zcela zásadní, přelomové změně ve fungování kapitalistické společnosti. Jeho práce „Věk přístupu“ nese dlouhý, ale výmluvný podtitul: „Nová kultura hyperkapitalismu, v níž se celý život stává předplaceným zážitkem“ (Rifkin 2000).

Ve své diagnóze vychází z řady inovací, které se prosazují při přechodu od průmyslové k postindustriální společnosti. Klíčovou rolí mezi nimi hraje dematerializace produkce, tedy posun od pouhé produkce zboží k poskytování služeb, a doprovodný přesun strategie producentů od výroby k marketingu³. V organizační rovině je tento vývoj doprovázen přeměnou pevných, pyramidálně uspořádaných organizací v měnlivé sítě, kdy se jádro firem volně a vždy jen krátkodobě napojuje na síť dodavatelů a subdodavatelů.

Z těchto evidentních skutečností pro autora vyplývá ústřední teze jeho práce v podobě tvrzení, že „v nové éře trhy uvolňují cestu sítím a vlastnictví je nahrazováno přístupem“ (Rifkin 2000: 4).

Takové kategorické tvrzení může vzbudit rozpaky, jestliže nepřihlédneme k tomu, co konkrétně Rifkin chápe pod pojmem „trh“ a co pod označením „sítě“. Trh u něho znamená, že prodejce a kupující jednorázově vyjednávají o prodeji určitého zboží. Tímto zbožím může být cokoli, podstatné však je, že aktem směny přechází daná věc z držení prodávajícího do držení kupujícího. Prodávající s ní ztrácí veškerý kontakt, kupující si ji se vším všudy bere na starost.

Oproti tomu sítě jsou prostorem pro poskytování služeb. Namísto vztahu kupující - prodávající, zde nacházíme vztah poskytovatel služby - klient. Zatímco pro klasický prodej zboží je příznačná jednorázová platba, obstarávání služeb v síti je hrazeno formou leasingu, spotřebitelského (zákaznického) úvěru, či spíátkového prodeje, ale také skrze předplatné, či plateb za členství v klubech těch, kdo mají k dané službě přístup⁴.

Rifkin tvrdí, že přechod od takto chápaných trhů k sítím zároveň znamená, že majetek je ve svém významu nahrazován přístupem. Takový posun by mohl mít převratný význam právě ve vztahu k instituci sociálního státu. Již podle německých katedrových socialistů konce 19. století vzniká sociální stát jako předpoklad a pojistka důstojného života pro ty, které nepojišťuje jejich majetek (Keller 2005: 10-15).

Bylo by ovšem mylné vyvozovat z Rifkinova tvrzení, že v dnešní společnosti je stále zbytečnější disponovat majetkem, neboť přístup k daným službám nám tuto formu pojištění bohatě vynahradí.

Ve skutečnosti americký autor popisuje, jak funguje přístup k sítím výhradně u těch, kteří majetkem (a často obrovským majetkem) disponují. Principy fungování „věku přístupu“ ukazuje jednak na příkladu velkých firem, jednak na příkladu nejbohatších majetkových a příjmových kategorií.

1.1 Přístup z hlediska horních vrstev

V rovině velkých firem „přístup“ znamená, že tyto velké společnosti se zbavují všeho, s čím byly spojeny fixní náklady, a přenášejí tyto aktivity na nezávislé subdodavatele.

³ Tento zásadní posun dále konkretizuje. Pro průmyslovou společnost byl charakteristický důraz na výrobu a prodej zboží. Poskytování služeb bylo něčím navíc, něčím, co mělo zboží učinit atraktivnějším. Postupně se vztah mezi službami a zbožím změnil. Rostoucí počet prodávajících rozdává své produkty zadarmo či téměř zadarmo v naději, že se tím navěze dlouhodobý vztah mezi poskytovatelem služeb a jeho klienty, což umožní zvyšovat profit.

⁴ Rifkin předpokládá, že lacíně zboží bude i dále prodáváno a kupováno na trzích, nezávadnější věcí, jako je automobil či bydlení budou užívány formou leasingu, skrze členství v klubech těch, kdo k nim mají přístup a jinými způsoby.

Vlastnictví je totiž příliš pomalá instituce, která člověka i firmu zbytečně brzdí ve věku, jenž je stále rychlejší. Mít, držet, akumulovat nedává smysl v ekonomice, v níž jedinou konstantou se stává změna a v níž je rychlost obrátu důležitější než rozsah akumulace.

Téměř třetinu strojů a zařízení dnes v USA výrobci užívají, ale nevládní, nýbrž krátkodobě si pronajímají. To jim umožňuje využívat inovace (např. nově technologie) mnohem rychleji a pružněji, než kdyby to vlastnili. Podobně outsourcing slouží k nahrazení vlastnictví fyzického kapitálu přístupem k žádaným zdrojům, které poskytují vnější dodavatelé. Kromě toho outsourcing firmám umožňuje oslabovat sílu organizované práce (Rifkin 2000: 48).

V případě horních majetkových a příjmových kategorií vysvětluje Rifkin princip přístupu na příkladu bydlení. Hovoří o strážných komunitách (gated communities) jako preferovaných sídelních formách horních vrstev. Konstatuje, že se jedná o komunity, kde nákup domu slouží jako vstupenka k získání přístupu k předem připravenému životnímu stylu. Přístup do nich je přesně vymezen, což je hlavní důvod, proč je lidé vyšších společenských kategorií vyhledávají. Přístup hldají „strážci bran“.

Vlastnictví domů v nich je svázáno s určitými povinnostmi, nečlenové nemají žádná práva. Neexistují v nich veřejná prostranství, kam by mohl vstoupit kdokoli. Bydlení v nich je vetkáno do sítě předplacených služeb. Členové se skládají na veškeré výdaje za údržbu a provoz. Jedná se vylučně o komunitu pro ty, kdo jsou ochotni a schopni platit členské poplatky.

Z obou podaných ilustrací je zřejmé, že přístup se všemi svými výhodami je vyhrazen pouze pro privilegované. V případě firem mechanismus přístupu umožňuje dále zvyšovat zisky těm, kteří již i tak mají kapitálovou převahu. Chráněné komunity jsou zase rezervovány pro ty, kdo si mohou dovolit platit vysoké náklady svázané s přebýváním v nich.

Obě ilustrace přístupu jsou zároveň dokladem toho, že mechanismus přístupu zavádí komodifikaci i do těch vztahů, v nichž dříve nebyla přítomna. V případě firem je trvalý zaměstnanecký vztah nahrazován jednorázovým peněžním kontraktem. V případě chráněných komunit, zdůrazňuje sám Rifkin, máme co do činění s totálně komodifikovanými životními prostory. Členství v těchto „komunitách“ je založeno na komerčních vztazích, nikoliv na občanství. Komerční hodnoty v nich dokonce hodnoty občanství zcela potlačují⁵ (Rifkin 2000: 123).

1.2 Přístup z hlediska středních vrstev

Pro firmy a horní vrstvy přináší tedy věk přístupu jen další zvýhodnění oproti společnosti průmyslové, ve které již získaly ve společnosti dominantní pozici. Zatímco horním vrstvám přináší komodifikace především výhody (v oblasti produkce zvyšuje zisk, v oblasti bydlení zvyšuje pocit bezpečí), pro střední vrstvy má „přístup“ a komodifikace s ním spojená poněkud jiný význam. Pro vrstvy uprostřed společnosti má zvláštní relevanci skutečnost, že společnost přechází od průmyslové produkce k produkci postprůmyslové, tedy v neširším smyslu kulturní.

⁵ V souvislosti s bydlením horních příjmových vrstev naleznáme v knize ještě další, tentokrát spíše izolovanou poznámku: S tím, jak je práce mobilnější a flexibilnější, je výhodnější i pro vyšší příjmové skupiny si bydlení pronajmout, než je vlastnit (Rifkin 2000: 126).

Rifkin vyjmenovává oblasti, jichž se týká. Konstatuje, že novým centrem hyperkapitalismu se stalo zajišťování přístupu ke kulturním zážitkům ve formě cestování a turistiky, provozování center zábavy a wellness středisek, věci spjaté s módou a vařením, hraním a sportováním, sazením a hazardem, hudbou, filmem a televizí, nejnověji kyberprostorem a počítačovými hrami. V souvislosti s tím, konstatuje dále, dochází k přechodu od etiky práce k etice hry. Jinými slovy: už nejde v první řadě o komodifikaci práce a výroby, nýbrž o komodifikaci odpočinku a hry.

Proč k tomuto posunu došlo? Vývoj ekonomických priorit od výroby zboží nejprve k poskytování základních služeb a konečně k prodeji přístupu ke kulturním zážitkům považuje Rifkin za potvrzení určující snahy komerční sféry učinit všechny vztahy ekonomickými, tedy takovými, z nichž mohou poskytovatelé profitovat. Žádná sféra nezůstává vůči této snaze imunní. Stále více proniká prvek marketingu do všech forem aktivit včetně sociálních hnutí, duchovních aktivit a občanské angažovanosti.

Rifkin prognózuje, že proces automatizace vytlačí pracovní sílu postupně z hlavních oblastí klasické výroby, takže nejvíce pracovních příležitostí zůstane právě v oblasti komercionalizované kultury. Stále větší počty těch, kdo ještě práci mít budou, bude obsluhovat kulturní potřeby a touhy svých spoluobčanů. Již nyní utrácí pětina světové populace žijící v ekonomicky vyspělých zemích téměř tolik ze svého příjmu za kulturní zážitky jako za všechno ostatní zboží a služby⁶.

Je zcela zřejmé, z čeho vyrůstá Rifkinův důraz na význam síti a přístupu k nim. Byl iniciován debatami v souvislosti se zaváděním nejprve telefonu a rozhlasu, poté televize a posléze internetu do domácností. Rifkin opakovaně konstatuje, kolik procent světové populace ještě toto elementární připojení k moderní civilizaci postrádá⁷.

V připojení k síťi, jež masově zprostředkují kulturní zkušenost a zážitky, však zároveň spatřuje velkou hrozbu. Připojení k telekomunikačním sítím a přístup k síti provozovatelů průmyslově produkováné zábavy slouží provozovatelům k tomu, aby začlenili maximum lidské zkušenosti do komerční sféry. Rozvoj komunikační éry v tomto kontextu umožnil, aby společně sdílení splynulo s obchodováním. Rodí se tak „ekonomie zážitků“: kultura či to, co je za ni vydáváno, se stává nejdůležitějším komerčním zdrojem. Čas a pozornost publika se stávají nejvíce oceňovaným vlastnictvím. A život každého jednotlivce se stává nejvýznamnějším trhem.

„Představme si svět“, varuje Rifkin, „ve kterém každá aktivita vně nejužších rodinných vztahů se stane předplacenou zkušeností. Svět, ve kterém tradiční vzájemné povinnosti a očekávání – zprostředkované pocity víry, empatie a solidarity – jsou nahrazeny smluvními vztahy ve formě placeného členství, předplaceného, členských příspěvků, záloh a poplatků“ (Rifkin 2000: 9).

Ziskové přínosné vytěžení veškeré lidské existence má zcela konkrétní podobu v praktických byznysu. Novým operačním termínem se stává „hodnota životního času“ (lifetime value) každého zákazníka. Vyjadřuje míru toho, jakou zpeněžitelnou hodnotu má lidský život,

⁶ Deregulace v 80. a 90. letech vedla k tomu, že trh absorboval to, co bývalo pod kontrolou vlády – hromadná doprava, inženýrské síťi, telekomunikace. Nyní se trh orientuje na poslední nezavislou sféru lidské aktivity – na kulturu. Včetně sociálních hnutí a občanské angažovanosti (Rifkin 2000: 10).

⁷ Čtyři pětiny lidstva stále žijí ve světě nedostatku. Dvě třetiny lidstva ani jednou netelefonovaly a 40% nemá přístup k elektřině (Rifkin 2000: 229).

jestliže by byl každý jeho okamžik v té či oné formě komodifikován pro potřeby komerční sféry. V konečném výsledku tak hrozí, že celý lidský život se stane prodejním zážitkem.

Právě středních vrstev se týká odvrácená strana věku přístupu: „Věk přístupu je definován především rostoucí komodifikací veškeré lidské zkušenosti. Komerční síťi každého druhu vytvářejí pavučinu kolem veškeré lidské existence“ (Rifkin 2000: 97).

Sítě médií a zábavního průmyslu s jejich poskytováním kulturních zážitků přitom kontroluje několik obřích korporací. Získaly obchodní monopol nad kulturní zkušeností lidí.

Tyto okolnosti vrhají nové světlo na kategorii služeb, která hraje při přechodu od průmyslové éry k éře přístupu, podle Rifkina, tak klíčovou roli. Hlavní úlohou služeb je z jeho pohledu schopnost navázat trvalý vztah k zákazníkovi či klientovi a komodifikovat ho.

Prostřednictvím služeb, které se snaží proniknout do všech koutů každodenního života, je veškerá lidská existence vpletena do všeobjímající sítě komerčních vztahů. Všudypřítomné služby se nabízejí jako řešení všech myslitelných problémů a zákazník se tak stává zcela závislým na komerčních silách, kterým jen málo rozumí a nad nimiž má stále méně kontrol⁸.

V podstatě jde o změnu podnikatelské strategie, která vychází ze zjištění, že je mnohem více ziskové kontrolovat zákazníka než kontrolovat dělníka ve výrobním procesu a jím vyrobený produkt.

V tomto smyslu je třeba číst výchozí Rifkinovo tvrzení, že ve věku síti je vlastnictví nahrazeno přístupem. Rozhodně to neznamená, že společnost už nepůjde na principu soukromého zisku a dává příležitost všem participovat na poskytovaných službách. Znamená to naopak, že v poskytování služeb byl nalezen účinnější způsob zvyšování zisku, než jaký znala průmyslová modernita v podobě výroby a prodeje zboží ve fyzické podobě⁹.

Přístup ke službám bude (alespoň v případě středních vrstev) stále více nahrazovat vlastnictví věcí proto, že tím lze kontrolovat zákazníka úplněji a finančně výhodněji. Skrze poskytování placených služeb se přístup jedné sociální bytosti ke druhé stává stále více zprostředkovaným peněžními vztahy, jsou tedy nástrojem nové a zatím nejmohutnější vlny komodifikace¹⁰.

Veliké rozšíření služeb, které šetří práci a čas, zároveň znamená, že se stejným tempem zvyšuje rozsah komodifikace veškerých aktivit. Ty, kteří se starají, aby byl klient stále zásobován novými službami, a tak byl maximálně komerčně vytěžen, nazývá Rifkin

⁸ „Zákazníci jsou na službách závislí. V jejich komplexnosti jim nemohou rozumnět. Jsou závislí na expertizách, které jsou pro ně nesrozumitelné“ (Rifkin 2000: 103). Rifkin tak na oblast služeb aplikuje již dříve vyslovenou myšlenku Ulricha Becka o závislosti občanů laičků na občanech vědeckých, kteří jsou jediní kompetentní posoudit, jaká technologická a zdravotní rizika laičtímu hrozí.

⁹ Takový je skutečný smysl konstatování typu: „Přesun v obchodování od zboží ke službám činí vlastnictví mnohem méně důležitým jak v byznysu, tak v osobním životě“ (Rifkin 2000: 84). Sam Rifkin ovšem tyto skutečnosti ponechává zatehmání konstatování, že „služby nejsou vlastnictví, nemohou být drženy, akumulovány, či děděny“ (tamtéž). To je sice pravda, zastiřuje však fakt, že firmy poskytující služby drženy, akumulovány a děděny být mohou.

¹⁰ „Fyzické produkty poskytují malý prostor k zisku. Jedinou oblastí, kde příležitost k hromadění zisku existuje, je poskytování expertiz, zákazníkům ve formě služeb“ (Rifkin 2000: 92).

„systémovými integrátory“. Integrují společností tým, že vplétají její členy do pavučiny zpoplatněných služeb, aby tím maximalizovali jejich finanční vytěžnost.

Nástup éry přístupu v podstatě znamená, že místo dělníků, jejichž činnost umožňovala akumulovat kapitál v podmínkách společnosti průmyslové, nastupují ve společnosti postindustriální jako určující zdroj generování zisku vrstvy střední. Zatímco v podmínkách průmyslové společnosti se kapitál reprodukoval v době práce, ve společnosti postindustriální se pro jeho reprodukci otevírají všechny mimopracovní aspekty lidské existence. „Zatímco vlastnictví se zabývá jen úzce materiální oblastí toho, co je mě a co je tvé, přístup se týká širší kulturní otázky – kdo kontroluje samotnou žitnou zkušenost“¹¹ (Rifkin 2000: 218).

1.3 Přístup z hlediska dolních vrstev

Přístup k sítím jakéhokoliv druhu má binární povahu – buď do nich dotyční přístup získají, anebo nikoliv. Svět založený na sítích tak má v zásadě binární povahu. Také podle Rifkina má svět tendenci vyvíjet se směrem ke dvěma odlišným civilizacím: té, která leží uvnitř kyberprostoru, a té, která žije mimo něj.

Strategické místo zaujímají v tomto světě strážci bran, tedy instituce a jednotlivci, kteří určují podmínky příjezdu a tím rozhodují o tom, kdo přístup získá, a kdo bude ze společnosti založené na sítích vyloučen.

Pro nemajetné pochopitelně neplatí, že usilují o to, nahrazovat vlastnictví přístupem. „Ti, kdo jsou bez vlastnictví, se ve věku přístupu stavají navíc také odpojenými“ (Rifkin 2000: 232).

V době, kdy bohatá pětina světové populace upřednostňuje kulturní zážitky a osobní transformaci před vlastnictvím, zbylé čtyři pětiny stále touží po vlastnictví. Má jim pomoci vyřešit problém existenčního přežití?¹²

K tomuto Rifkinovu konstatování bychom mohli dodat, že jejich snem je připojit se k prosperující pětině, jejímž hlavním problémem je naprostá komodifikace životní zkušenosti. Vůči možnosti tento sen si naplnit je Rifkin značně skeptický. Nejen lidé na jiných kontinentech, ale dokonce i chudí Američané riskují, že jejich situace se dále zhorší tím, jak se bohatší navzájem mezi sebou propojí, jak si vytvoří komerční a sociální sítě sdílených zájmů a ponechají všechny ostatní v izolovanosti, osamocené a odsouzené k přežívání ve stále nehostinnějším a chudším světě.

1.4 Problematičnost „éry přístupu“

Viděli jsme, že éra přístupu znamená pro každé ze tří základních pater společnosti něco zcela jiného. Pouze horní vrstvy a majitelé a akcionáři velkých firem z ní jednoznačně

¹¹ Ve společnosti vystavěné kolem soukromného vlastnictví každý, kdo vlastní fyzický kapitál a kontroluje výrobní prostředky, je v pozici toho, kdo určuje, kdo uspěje. Ve společnosti vystavěné kolem přístupu každý, kdo vlastní komunikační kanály, kontroluje přístup do sítě a určuje, do bude hrát a kdo zůstane mimo hru (Rifkin 2000: 178).

¹² Rifkin konstatuje, že na celém světě je 600 milionů bezdomovců, anebo lidí žijících v nebezpečných a nezdravých přibýcích.

profitují. Na úrovni organizačních změn jejich firem jim umožňuje maximalizovat profit. V rovině sídelních strategií jim dopřává jinde nevidanou míru bezpečí v podobě strážených komunit. Vlastníkům médií a provozovatelům průmyslu zábavy dává možnost kontrolovat zkušenostní svět celé společnosti. Velkým poskytovatelům nejručnějších služeb umožňuje zpoplatňovat mimopracovní aspekty života středních vrstev.

Postavení středních vrstev je v éře přístupu silně ambivalentní. Stávají se hlavním objektem masového rozvoje služeb. To jim na jednu stranu šetří čas a práci, cena, kterou za to platí je ovšem vysoká. Touto cenou je komercionalizace a komodifikace všech vztahů, které je obklopují. Jestliže je každý vpleten do komerčních sítí toho či onoho druhu skrze placení splátek, předplatného a poplatků, pak je všečen čas komerčním časem. Civilizace už nedrží pohromadě díky své kultuře. Ta je nahrazována komerčními svazky. To je obsahem postmoderní krize, konstatuje Jeremy Rifkin.

Komodifikace všech vztahů však neohrožuje pouze střední vrstvy, nýbrž celou společnost. Komercionalizace veškeré kultury (nejen v podobě umění a zábavy, ale i v podobě veškerých vzorců lidského jednání včetně citů, lásky, oddanosti) zpětně podkopává základy naší civilizace. Jaký smysl má lidský život, je-li proměněn v sérii komerčních transakcí realizovaných skrze kontrakty a finanční nástroje?

Klíčovým se tento problém ostává v případě důvěry. Když se kultura změní jen v obchodní artikl, důvěra se vyčerpá. Až dosud kultura vždy předcházela trhům. Napřed musela existovat důvěra a probíhat neformální sociální směna, aby mohl být provozován obchod. Když komerce pohlí k kulturu, je zpětně ohrožen základ pro rozvoj komerčních vztahů. Kulturním zdrojům pak hrozí rukou komerce podobné nadměrné vytěžování a devastace, jaké jsou vzhledem k přírodě a přírodním zdrojům dědictvím věku průmyslu.

Je možno před procesem komercionalizace kultury ochránit kulturní diverzitu? „Pokud by byly síly komerce schopny dekonstruovat, pozměnit, zabalit a prodat to, co zbývá z kulturní sféry, a změnit veškerou lidskou aktivitu v komodifikovanou životní zkušenost, jejich triumf by byl jen krátkodobý. Trhy a sítě nemohou fungovat bez důvěry a empatie“ (Rifkin 2000: 247).

Hlavní problém dolních vrstev v éře přístupu spočívá v tom, že jsou z přístupu vyloučeny. Jejich připojení k síti by nesloužilo profitu horních vrstev, neboť není možné je skrze síť placených služeb zpoplatňovat jako vrstvy střední. Nejsou schopny zaplatit si komercionalizaci svého každodenního života. Na jejich sociální exkluzi se ani ve věku přístupu nic nezmění¹³.

2. Tuceť omylů o sociálním státu

Je překvapivé, kolik sporných, problematických a nedoložených tvrzení se objevuje v diskusích o příčinách krize sociálního státu. Povšimněme si alespoň některých z nich, které se objevují zvláště často.

Neoliberalně orientované kritici sociálního státu zcela rutinně vystupují s tvrzením, podle něhož právě existence a provoz této instituce je hlavní příčinou zadlužení celých zemí.

¹³ Zcela stranou Rifkinových úvah stojí problém možného zhoršování postavení a materiální situace těch, kdo zatím příjmem jsou. Nezabývá se tím, co nastane, pokud část těch, kdo byli dosud společlivě připojeni a kdo byli socializováni do kultury přístupu, bude v důsledku sociálního poklesu odpojena.

Evidence přitom toto předsudečné tvrzení vyvrací. K nejzadluženějším zemím Evropy nepatří ty s nejrozvinutějším sociálním státem, jako je Švédsko či Dánsko, ale země, které patří do skupiny, jež funguje z hlediska sociálního zaopatření populace zdaleka nejsporněji. V Evropě se jedná vesměs o představitele tzv. rudimentárního modelu (Esping-Andersen 1999).

To, že zadluženost států roste z jiných důvodů než kvůli přílišné sociální rozchazovaci, je evidentní na příkladu České republiky. Zadlužení Česka skokově vzrostlo zejména od roku 2008, tedy přesně ve stejné době, kdy dochází k osekávání sociálních dávek.

S předchozím úzce souvisí tvrzení, že sociální stát prý neúměrně zatěžuje státní rozpočet. V České republice jde na všechny výdaje sociálního zabezpečení méně než 18% hrubého domácího produktu. V porovnání s evropským průměrem (27%) je to extrémně nízký podíl, přesto je to pro odpůrce sociálního státu stále příliš, takže volají po další redukci¹⁴.

Srovnatelně problematické je tvrzení, podle něhož prý úspory v sociální oblasti jsou hlavní cestou, jak snížit zadlužení států. Aby bylo možno o tomto argumentu seriozně rokovat, bylo by nutno porovnat míru zadlužení jednotlivých zemí nejen s velkorysostí jejich sociálního systému, ale také s objemem daňových úlev pro firmy a nejvyšší příjmové skupiny. Bez zjištění těchto korelací je tvrzení o rozchazovaci sociálního státu pouhou ideologickou šablonou.

Podle dalšího z tvrzení odpůrců sociálního státu je obsluha celého systému sociálního zabezpečení příliš drahá, úředníci spolknou velkou část toho, co je určeno sociálně potřebným. Navrhované řešení - snížit počty úředníků a osekát jejich platy patří k populisticky zdaleka nejdělejší. Bohužel nebývá doprovázeno finanční rozvahou ohledně ztrát, jež nutně vyplnou z porušení jedné z hlavních zásad péče o potřebné - zásady individuálního přístupu. Je vysoce pravděpodobné, že nerespektování této zásady sniží efektivnost poskytované péče, což se zpětně zase prodráží. Některé úspory byvají hodně nákladné.

Do jiné kategorie patří tvrzení o tom, že klienti zneužívají sociální dávky. Někteří klienti skutečně dávky zneužívají. Pokud by však šlo kritikům sociálního státu právě o to, nepochybně by iniciovali vznik studií, které by vyčíslily, v jaké míře jsou které typy dávek zneužívány. Jestliže mají být dávky kráceny i bez existence takových studií, pak je vysoce pravděpodobné, že volání po krácení dávek postihne v prvé řadě ty, kdo dávky nezneužívají.

V souvislosti se zneužíváním dávek se hovoří o nutnosti aktivizovat ty, kdo dávky pobírají. Především jde o podporu v nezaměstnanosti. Ti, kdo to požadují, vědí málo o struktuře nezaměstnaných. Velkou část z nich tvoří lidé s různými formami zdravotního postižení, další početnou skupinou jsou matky s malými dětmi, v případě mužů bývá zvláště početná skupina mužů ve věku nad 55 let. Kromě toho velká část lidí bez práce bydlí v oblastech s minimem pracovních příležitostí, vysoké jsou počty těch, kdo přišli o práci v důsledku hospodářské krize. Požadavek aktivizovat zmíněné skupiny tak má pouze hodnotu rétorickou.

Zcela oblast ideologické je tvrzení, podle něhož je prý sociální stát nástrojem kolektivismu. S tímto tvrzením polemizuje například německý sociolog Ulrich Beck. Dokládá, že zhruba 90% dávek směřuje k jednotlivcům. To zvyšuje míru jejich individualismu a pocit nezávislosti na rodině a paradoxně i na státu. Sociální stát tak ve skutečnosti vychoval generace vyhraněných individualistů, kteří poté odmítají na fungování sociálního státu přispívat (Beck 1986).

Podobného typu je tvrzení, podle něhož prý sociální stát omezuje, ba znemožňuje lidem svobodnou volbu. Právě naopak. Sociální stát výrazně podpořil individualismus a svobodnou volbu. Z nemalé zčásti lidem hradil náklady jejich nesprávných voleb, například když neměli práci, protože vystudovali neperspektivní obor, když si rozbili lehkomyšlně rodinu, když omezovali vinou svého způsobu života. Pokud by náklady těchto špatných voleb měli dotýcní hradit sami, ekonomicky by je to ruinovalo. Pomoc ze strany sociálního státu mnohým usnadnila nový start. Pokud by byl výrazně oslaben, či zrušen, svoboda volby by se pro mnohé snížila (Beck 1986).

Velmi rozšířené je tvrzení, podle kterého sociální stát prý může být nahrazen rodinnou solidaritou. Problém je v tom, že rodinná solidarita zvyšuje nerovnost mezi rodinami. Pomáhá se více v rámci bohatších rodin, chudší rodiny mívají na pomoc méně zdrojů. Rodinná solidarita tak funguje nikoliv v závislosti na závažnosti problémů, kterým je nutno čelit, nýbrž v závislosti na výši majetku rodiny, která se do problémů dostane. Navíc rodinná solidarita poměrně silně stigmatizuje, vytváří pocit závislosti a dluhu, to vše v porovnání s anonymnější pomocí ze strany státu.

Oblíbeným tvrzením odpůrců sociálního státu je, že tato instituce prý snižuje konkurenceschopnost ekonomiky. Zcela přitom přehlíží, že sociální stát mnoha různými způsoby posiluje sociální smír, což představuje nejen hodnotu samu o sobě, ale také mohutné lákadlo pro cizí investory, kteří nejsou ochotni riskovat v zemích zmiňovaných nepokojí. Kromě toho patří k banálním pravdám, že sociální stát svými preventivními opatřeními dokáže zvyšovat kvalifikovanost pracovní síly a zlepšovat její zdravotní stav. Obojí opatření konkurenceschopnost země umocňuje.

Již zhruba čtyřicet let se tvrdí, že sociální stát svoji péčí o potřebné vrhá lidi do pasti chudoby. Zajištění sociálními dávkami, odvyknou si pracovat a stávají se trvale závislí na pomoci státu. Toto tvrzení může platit v jednotlivých případech, jako obecné konstatování je však neudržitelné. Stačilo by přitom porovnat podíl lidí žijících pod hranicí biedy podle stupně rozvinutosti sociálního státu. Zjistilo by se potom, že v ekonomicky srovnatelně vyspělých zemích žije ve slabých sociálních státech více lidí v chudobě a bídě než v zemích s rozvinutým sociálním státem. Ostatně po naprostou většinu 19. století sociální stát neexistoval, a chudoba byla výrazně rozšířenější než dnes. Zbývá vysvětlit, jak to, že se tehdy lidé ocitali v pasti biedy, když je tam nadměrná sociální péče prokazatelně nemohla zavést.

Podle některých krajních odpůrců sociálního státu, lze prý tuto instituci nahradit státem punitivním, trestajícím. Zpřísněním opatření a kriminalizace chudoby má lidi odradit od toho, aby se stávali klienty sociálního státu. Francouzský sociolog Loic Wacquant v několika studiích ukázal, že ve Spojených státech se vězení stalo hlavní formou sociálního bydlení. Zároveň prokázal, že náklady na stavbu a provoz věznic jsou vyšší než náklady na pořízení a provoz sociálního bydlení. Je pravda, že kriminalizace chudoby může snížit

¹⁴ Jednotlivé parametry vývoje v Česku a dalších zemích střední a východní Evropy, který bychom nazvali „zpětným procesem sociálního vývoje“, dobře vynikají v porovnání s logickou fungováním zemí s klasickým sociálním státem (Schmidt 2002).

oficiální míru nezaměstnanosti v zemi. Je ovšem otázka, jestli je právě to ten správný způsob boje s nezaměstnaností (Wacquant 1999, 2004).

3. Život nad poměry

Vrátíme se k zásadnímu myšlenému tvrzení, podle něhož je prý právě sociální stát hlavní příčinou toho, že si zijeme nad poměry.

Státy i domácnosti se zadlužují nejprve poměrně nevýrazně a poté stále rychleji počínají sedmdesátými lety 20. století. Právě od sedmdesátých let 20. století se ti nejbohatší přestávají dělit o příjmy se zbytkem společnosti. Poválečný příjmový smír trval pouze třicet let, někdy do poloviny 70. let 20. století. Následujících více než třicet let narůstá vážná asymetrie: na jedné straně se hromadí majetky astronomické výše, na straně druhé, se kupí obrovské dluhy.

Příjmy domácností v řadě ekonomicky vyspělých zemí již přes třicet let stagnují, ba klesají. Z části je to způsobeno dezindustrializací. Ve stejné době, kdy muži ztrácejí dobře placenou práci v továrnách, získávají ženy zpravidla mnohem hůře placenou práci v sektoru služeb. Dochází pak k tomu, že domácnost, ve které pracují oba manželé, má příjmy nižší, než měla ještě poměrně nedávno, kdy do práce chodil pouze muž.

Druhý typ zadlužení má podobu deficitů státních rozpočtů. Také ony narůstají v ekonomicky vyspělých zemích počínaje sedmdesátými lety. K nejrychlejší rostoucímu patří deficit financí USA. Štědrost jejich sociálního zabezpečení přitom rozhodně není nijak přehnaná.

Bohužel se ekonomové hlavního proudu nezabývají hypotézou, zda za hlavního viníka rostoucího zadlužování nelze považovat proces deregulace. Tento proces se týká především dvou oblastí: trhu práce a finančních trhů. Trh práce je upravován tak, aby to vyhovovalo především velkým firmám. Finanční trhy jsou zase modifikovány tím směrem, aby to vyhovovalo velkým transakcím s novými bankovními produkty.

Deregulace pracovní síly vede ke stagnaci, ba k poklesu příjmů velké části pracujících. Deregulace finančnictví vede k záračnému bohatnutí majitelů těch nejbizarnějších finančních produktů. Umožnila půjčovat lidem, o kterých se vědělo, že půjčky nikdy nesplatí. Tím přispěla k růstu zadluženosti domácností. Stačilo ponouknout lidi se stagnujícími příjmy, aby si půjčovali u finančních ústavů, které nevěděly, co s penězi.

Život nad poměry je produktem doby, kdy bohatí se přestali „dělit“ s ostatními o výsledky jejich práce a nabídlí jim místo toho příslib udržení životní úrovně za cenu rostoucího zadlužení.

Co je na celé věci neabsurdnější. Tento vývoj proběhl právě v době, kdy na scénu nastoupily masy vysokoškolsky vzdělaných lidí. Šli studovat v domnění, že tím zvýší svůj příjem a stanou se víceméně imunní vůči hrozbě nezaměstnanosti a zadluženosti. V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století to takto skutečně fungovalo. S narůstáním počtů vysokoškoláků se však situace začíná měnit.

Jsme tak svědky velkého paradoxu. V dekadách po druhé světové válce relativně málo vzdělaná společnost dokázala prudce zbohatnout a vytvořila masivní vzdělané vrstvy.

Nyní dochází naopak k tomu, že vysoce vzdělaná společnost se zadlužuje a nedostává se jí prostředků na takové odměňování příslušníků vzdělaných vrstev, na jaké byli zvyklí.

Existují jen dva způsoby, jak se stát platným členem společnosti i přesto, že člověk vystudoval. První možností je dávat k dispozici laciněji než druzí své vědění těm, kteří ho dokáží prodat co nejvýhodněji. Druhou - a pro mnohé absolventy vysokých škol jediné přístupu - možností je zadlužit se, a tak přispět ke zhodnocování prostředků těch, kdo podnikají v peněžnictví a soukromých fondech. Jsou vítanými klientem, neboť je ve škole naučili plnit všechny své závazky svědomitě, bez reptání a ve stanovené lhůtě.

Je vysoce pravděpodobné, že v důsledku snížení průtoku peněz od velkých firem k zaměstnancům budou dostávat také vysokoškoláci za práci v souhrnu čím dál méně peněz. V důsledku snížení toku daní od nejbohatších příjmových skupin do státní pokladny se však budou muset stále více podílet na financování vzdělávání, budou muset za vzdělání více platit. Obojí povede k tomu, že se budou více zadlužovat, a tedy si budou stále více žít nad poměry.

To, co je dnes politiky, ekonomy i médií označováno za „život nad poměry“, můžeme využít jako jeden z důsledků toho, že v podmínkách postindustriální společnosti se přístup ke službám v Rifkinově smyslu (tedy zpoplatnění a komercionalizace každodenního života) prosazuje nejen v oblasti kulturních zážitků, her a zábavy, ale pevně se usídlil též v oblasti pojištění všech mimopracovních aspektů lidského života. Právě ony představují další oblast, ve které je možno začlenit lidskou zkušenost do komerční sféry. Přitom je to oblast, jež je pro důstojný život členů pozdně moderní společnosti neméně důležitá než průmysl zábavy. V případě příslušníků středních vrstev vytváří přímo jeden z klíčových rozměrů jejich statusu.

Fungující sociální stát dokázal v průběhu třiceti let po druhé světové válce zajistit pojištění mimopracovních aspektů lidské existence (nemoc, nezaměstnanost, penze, vzdělání potomků) z rozhodující části prostřednictvím kolektivních pojistných systémů.

Krise této instituce má zajisté celou řadu příčin (Keller 2005). Součástí této krize je však snaha získově vytěžit veškeré aspekty lidské existence. „Hodnota životního času“ (lifefitme value), o níž se zmiňuje Jeremy Rifkin tak nachází svůj další rozměr a dosud ne plně vytěžený rozměr. Vyjadřuje míru toho, jakou zpeněžitelnou hodnotu mají obavy z nemoci, ze stáří a z nedostatečného uplatnění vlastních potřeb. Všechny tyto obavy mohou v té či oné formě kormodifikovány pro potřeby komerční sféry. Představují odvětví poskytování služeb, které slibuje zvyšovat soukromý zisk účinněji, než jak to znala průmyslová modernita v podobě výroby a prodeje zboží ve fyzické podobě.

Čím více bude zkomplikován přístup klientů ke službám poskytovaným sociálním státem, tím širší prostor se otevře k tomu, aby mohly komerční síť vytvořit ještě neprospurnější pavučinu kolem veškeré lidské existence.

Literatura:

- Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Esping-Andersen, G. (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: University Press.
- Keller, J. (2005) *Soumrak sociálního státu*. Praha: SLON.
- Rifkin, J. (2000) *The Age of Access*. New York: J. P. Tarcher.
- Schmidt, J. (2002) *Wohlfahrtsstaaten im Vergleich*. 2. Auflage. Opladen: Leske+Budrich.
- Wacquant, L. (1999) *Les prisons de la misère*. Paris: Raison d'Agir.
- Wacquant, L. (2004) *Punir les pauvres. Le nouveau gouvernement de l'insécurité sociale*. Marseille: Agone.

INSTITUCIONÁLNÍ SBORNÍK
FAKULTY SOCIÁLNÍCH STUDIÍ
OSTRAVSKÉ UNIVERZITY V OSTRAVĚ

Kolektiv autorů:

Prof. Dr. Dr. h. c. Detlef Baum; prof. PhDr. Jan Keller, CSc.; doc. RNDr. Ivana Loučková,
CSc.; Mgr. Eva Nedomová; Mgr. Ing. Iva Tichá

Recenzenti:

doc. PhDr. Jelena Petrucijová, CSc.
Mgr. František Znebežánek, Ph.D.
doc. PhDr. Pavel Navrátil, Ph.D.

Místo a rok vydání: Ostrava 2014

Jazyková korektura:

Jazyková korektura nebyla provedena, za jazykovou stránku odpovídají autoři

Vydavatel: Ostravská univerzita v Ostravě

Vydání: první

Počet stran: 73

© Detlef Baum, Jan Keller, Ivana Loučková, Eva Nedomová, Iva Tichá, 2014
© Ostravská univerzita, 2014

ISBN 978-80-7464-539-6